

Dok pisac naivno vjeruje da je graditelj svojih čitalaca, ovi ga (njegovo djelo) uzimaju kao puku građu i užidaju u sebe. Čitalac, iako na prvi pogled neko ko ne postoji – jer ne posjeduje vlastitu energiju, nego je pozamlijaju spolja – to je i takav je samo prividno. Zapravo, on čini isto što i pisac, samo na drugi, lukaviji ili mudrij način. Pisac se izliva vjerujući da ga ima odviše; on prelazi iz sebe u druga bića, prelazi u njih i daje se vjerujući da ih osvaja i čini sobom, da ti drugi bivaju lišavani sebe samih i zamjenjuje ih jednimi suviškom i obiljem sebe, dok čitalac, umjesto da se izliva i rasipa, prima i užiduje tog drugog, pisca, ne lišavajući se sebe.

Muško i žensko se još jednom nameću kao mogućna poređenja ili određenja tih dviju različitih priroda. Dok muško vjeruje da prodire, ispunjava, a na neki način i razara tu građevinu zvanu žena, da pustinju te isprazne ljepote ispunjava sobom; žensko, pak, vjeruje da – time što ga prima – ona jedno slabo, nezaštićeno i krajnje nesamostalno biće (muško) užiduje u sebe, sklanja ga i spasava s vjetrometine gdje bi ono bilo ugrozeno. Nešto sasvim slično može se otkriti i u odnosu čitalačkog i »pisalačkog«. Pisac vjeruje da sobom nastanjuje praznu i lijepu građevinu čitalačkog, ženskog tijela i duha; čitalac, pak, vjeruje da je on taj koji »spasava« pisca kada ga razlivenog prenosi s vjetrometine u ozidan prostor svog svijeta i užiduje u sebe.

Čitalac, dalje, vjeruje da samo on razumije pisca, da on, štaviše, razumije pisca daleko bolje nego što on, pisac, može razumjeti samog sebe, i da je tek u njegovoj (čitačevoj) svijesti pisac ono što je htio biti, a mogao biti nije.

Između pisca i čitaoca uvijek postoji nadmetanje. Ko će vidjeti dalje i bolje, ko će koga obuhvatiti i ko postati Bog a ko stvorene. Pišući, pisac providi, ili mu se čini da providi, i sebe i ono o čemu piše, i čitaoca kojeg tim hoće ispuniti. Čitaluci, čitalac takođe prozire pisca koji i sam pokušava da providi, jer time želi da, on koji je trebao da bude obuhvaćen, obuhvati svog obuhvatitelja i tako ostane veći i silniji. Istina, pisac može, a to nekada i čini, da providi takav postupak svog čitatelja, da ga predupriredi u njegovom obuhvatiteljskom htjenju, da mu unaprijed izbjave iz ruku mogućnost da u igri on bude stvoritelj, pobjednik, onaj koji ostaje. Pisac može još u samom pisanju da prisajedi jedan umišljeni čitalački glas, da predviđi svaku mogućnu čitačevo reakciju, da čitaoca unaprijed pročita i onemogući, no takva obezbjeđenja niti su do kraja moguća, niti su dovoljno moćna.

Čitalac je nepredvidljiv i on je uvijek poslednji. Njemu ostaje mogućnost da odgovara, da se brani, pa i da pobijedi, što piscu, u načelu, nije mogućno. Pišečeva je najveća nade, prilično tanahna, da unaprijed predviđi sve moguće hodove svog djela, i hodove njemu u susret i protiv njega, pa da te hodove raznim sigurnosnim uređajima unaprijed obezbijedi. No, sve i da čitačevo duh nije dovoljno moćan, tu će se postaviti posljedna i neprelazna prepreka pišečevom pohodu: čitačevo želja da sebe sačuva i da se, makar i sam uviđao nemoć svog bića, duhu tog nekad mrskog osvajača pisca ipak suprotstavi. Pisac do kraja ne ostvaruje svoju namjeru čak ni onda kada je jači.

ČITALAC – TA ČUDNA BILJKA

Postoji i stajalište s kojega je čitalac nadmoćniji piscu i odakle pisac za čitaocem, čini se, beznadežno kasni.

Pisac kao da je neko ko beznadežno kasni.

Pisac kao da je neko ko beznadežno zaostaje za vremenom i ko, danas recimo, živi u vremenu Starog zavjeta. Pisac bi htio da bude Bog čitačevo jedini i da čitalac nema drugih bogova osim njega. U pišečevom svijetu ima nečeg od staroga »falokratskog« stava, sa starinskim shvatanjem vjernosti. Pisac bi trebao da ima svoju čitaocu, svoj izabran narod, a ti čitaci ne bi trebalo da imaju drugih bogova (»pisacācā«) osim njega. Da li išta slično ovoj starinskog bajci postoji u stvarnosti pisalačko-čitalačkog svijeta? Reklo bi se, ne! Čitalac, ako uopšte ima vjere, jeste mnogobožac i paganin. Vjernost jedinom bogu čini mu se smješnoma. A i ko bi vjerovao u jednog boga, kada bogova nesumnjivo ima mnogo, i kada zrijeva, priprema se i dolazi još jedan, on sam – čitalac. Štaviše, čtačevo mnogobožstvo znak je jedne nimalo beznačajne nadmoći njegove. Ta nadmoć je u čitačevoj plodnoj mnogostranosti kojoj, razumije se, odgovara vrlo upadljiva pišečeva jednostranost.

Čitalac, produbimo tu sliku, liči na pčelu koja leti od cvijeta do cvijeta. Ma koliko se trudio da bude raznovrstan, pisac uvijek podliježe izvjesnoj jednostranoj (ma koliko ta strana bila moćna široka) jedinstvenosti. Drugi pisci s njim poređeni tek se pokazuju kao istinski drugi. Unutar samega djela, ma koliko raznovrsnog, istinske drugosti nema. Pisac, ma koliko široko mislio i pisao, ma koliko namjerno pokušavao da iz sebe iskoraci, do pravoga iskoraka vjere u nos dospjeva. Čitalac to postiže s lakoćom. Istina, lakoća s kojom čitalac postaje uvijek drugi mogla bi se shvatiti i kao površnost, dok bi pišečeva jednodimenzionalnost mogla biti i dubina, no i to može biti privid jer je riječ o nemjerljivim veličinama.

Mora se dopustiti i mogućnost da čitalac koji ne piše (koji, recimo, nije zaveden tačnom pisanju i sticanju slave), u jednoj ravni usmenosti i pukoga življenu svoje misli, može doseći veće domete nego jedan slavolepljen vođeni pisac. Misao koja se živi i umjetnost življenu mogla bi u nekog čitaoca koji se mišlu drugih, knjigama, samo služi, otići mnogo daže.

Čitalac, zapravo, iznova ispisuje »pisca« koga čita. On se koristi njime kao oruđem; on ga provodi s jednoga tuđega jezika na svoj »pravi« jezik; on ga ispravlja i spasava zabludu.

Otuda su i čitanje i pisanje strogo privatne stvari. I kad se čita, i kad se piše, htjelo bi se najviše, no htjenja se sasvim raspadaju. Umjesto ostvarenih želja, ostaju samo kržljavi plodovi na bojištu gdje je bitka nezavršena (čini se i nezavršava) i, naravno, neriješena.

Dva ravноправna protivnika koji žele da prožderu jedan drugog, umorni su. Da u svom čudnom htjenju uspije, ne može nijedan. U tom teškom nadmetanju naučili su bar vještina borbe. Usput i izborili mnogo drugih stvari, koje su postale važnije i veće od njihovoga osnovnoga htjenja, koje je i pretrpano, i zaboravljeno.

Njihova je borba tako i toliko korisna da mir među njima nikao ne može da poželi.

iskušenja kulture

miroljub radojković

Povod ovom razmišljanju je iskršnute neočekivane, neobuzdane misli u sasvim svakodnevnoj situaciji. U gradu autobus, u autobusu tinejdžerka. Sedi, zagledana u prazno, sa slušalicama na ušima. Sluša svoju muziku koja dopire tankom žicom iz turbice obešene oko vrata. Ona u njoj verovatno uživa, ali je deli s drugima. Oko nje je samo bruhanje motora. Njen izbor muzike je, dakle, sasvim ličan i sebičan. Prisećam se Maršala Makluna. On je od ove generacije očekivao da razvije neotribaliza, da se vrati oblicima otvorenosti i totalnog učestvovanja u igri i svim ostalim oblicima zajedničkih aktivnosti.¹ Da li bi ova tinejdžerka kod njega izazvala užas? Jer, sebe je ogradiла svojom muzikom. Blokirala je čulo sluha, čulo koje nas najlakše zavodi i upliće u kontakt s drugima. Time ona izaziva svoju ignoranciju ili strah od zavodljivih reči? Šta može da učini njen vršnjak? Može li joj prići? Može biti obdarjen i najvećom dovitljivošću ili duhovitošću, a da za njega ona ostane »nedodirljiva«. Šta, dakle, prema njoj može učiniti vršnjak nadaren makar izuzetnim duhom, izuzetnom sposobnošću komuniciranja? Put zavodljivog čula je zatvoren. Šansa za ulazak u komunikaciju je anulirana.

Ako je opisan povod samo incidentan u odnosu na zadatu temu, isviše pojedinačan za razmišljanje o razgranatom stablu kulture sada i kulture ubuduće, ipak je bio dovoljno provokativan da izazove pitanja. Onog momenta kada je pitanje tu, moguće je zakoračiti u filosofsko razmišljanje. Jer, kao što tvrdi Suzana Langer,² svoj razvoj filosofija duguje akterima koji su poznote stvari posmatrali u novom ključu, a ne kumulaciji odgovora. Sokrat, koji je samo pital, slovi za temelj filosofije zapadnog kulturnog kruga. Dakle, šta se pitao autor povodom jednog slučajnog povoda?

Upitao se, prvo: da li smo prerano prihvatali najprovokativniju Muklunovu postavku da je dugovečna »civilizacija pisma« stvorila »izdvojenog čoveka«? Red argumenta u Maklunu je poznat. Pre pisma čovek je bio golo emotivno i neposredno zdržan. Ma kakav da je oblik davao to zdrženje, mi ga posmatramo kao zajednicu. Dakle, ne kao društvo, već kao zajednicu³ u kojoj se nije moglo živeti izolovano od drugih. I onda, otkrićem pisma, dominacijom čula vida, nastala je nova civilizacija u kojoj se kultura interiorizuje, čovek »izdvaja« i kreće u društvu pod delovanjem »unutrašnjeg žiroskopa«. To je rismovan »pojedinac usmeravan iznutra«.⁴ Vera teoretičara koji takvog čoveka pežorativno krti za »natuskopu« (na tisak usmereno kopile),⁵ okrenuta je budućnosti. Ona se temelji na očekivanju da će se »Gutenbergova galaksija« raspasti i da će u elektronskoj komunikacijskoj civilizaciji nastati novo emotivno i taktično zdrživanje, a da će u kulturi vaskrsnuti tvorbe i vrednosti koje se dele zajedno, slobodno, kroz igru i u potpunoj komunikaciji.

Autor se drugo pital da li vesnici te budućnosti, koja je na pragu, govore istim, malaunovskim jezikom. Da li će nova komunikaciona tehnologija demokratizovati, diversifikovati i oplemeniti kulturu, ili ne? Naravno, kad god se radi o epohalnim dilemama, oni koji odluče da o tome javno govore nisu sigurni u dokaze. Otuda, teže dijalog i »čistilištu polemike. Nužno, dele se dobrovrljno ili spoljnim uvidom – na optimiste i pesimiste. Naslov ovog rada ne otkriva ništa epohalno. Jer, odnos između komunikacija i kulture za sada, odnosno danas, još nije pre epohalnom prekretnicom. Ali, odnos između komunikacije i kulture u već bliskoj, predvidljivoj budućnosti, može biti sudbinska dilema. Umesto prorokovanja, poslužimo se, za sada, analogijom iz likovstva, jezikom proverenih činjenica.

Već prethodna komunikaciona revolucija udarila je neizbrisiv pečat kulturi. Knjiga, novine, radio, film i televizija otvorili su bili dilemu: elitna ili masovna kultura? Samo do sada ovlađana šačica sekundarnih tehnika komunikiranja,⁶ koju čine već klasični masovni mediji, označena je kao porodiliste masovne kulture. Oni su je demokratizovali, pojefitili kulturna dobra, standardizovali kulturne tvorevine, probilili ih širokom ukusu, preveli su je iz »hramova kulture« u čovekovo stanište. Zauzvrat, stvaralaštvo je industrijalizovano (timski rad), dominantni ukus inklinira padu, širi se funkcionalna ne-pismenost, sparjušava se jezik, bujuju potkulture i protivkulture. Ako je ova naša standardna komunikaciona tehnologija uništila kulturnu auru oko umetničkih predmeta, logično je da u sledećem koraku ništi i kulturnu auru oko tvorca. Masovna kultura već ne priznaje domaćaj korifejstva. Niti je stvaraju, niti ona stvara velikane, odnosno »despote kulture«, kako je govorio Niče. Sve su to bile epohalne promene od juče i danas. Otuda osećamo potrebu da se upitamo: šta će biti sutra? Na pomolu su nove dileme. O njima ćemo ovde govoriti. Već naslovom, autor je otkrio da želi da od mogućeg govora u krajnosti – radi izazivanja dijaloga – izabere pesimističku varijantu sutrašnjice. Iz kojih razloga?

Komunikaciona tehnologija se i dalje razvija, burno i u novim pravcima. Komunikacioni potop je naznaka za krajnji mogući domaćaj ove tehnologije, i za jedan antropološki ugao razmatranja mogućih posledica.⁷ Jer, od svih mogućih odlika konkretnog savremenog čoveka, najlakše je pogoditi istinu ne licitiranjem njegovog pola, rase, uzrasta ili jezika, već treba jednostavno reći: to je biće koje gleda televiziju! Komunikaciona tehnologija je, znači, već sada penetrirana u ontologiju. Može se samo očekivati da će i dalje uticati na egzistenciju modernog čoveka (oznaka za industrijalizovani deo sveta, naravno). Što se tiče kulture, nju već danas komunikaciona tehnologija dobri delom »predstavlja«. Ako je zagospodarila tim domenom, i bude se širila dalje, na redu je kulturotvorac. Dakle, moguća tendencija komunikacione tehnologije može biti da »predstavlja« i samog tvorca kulture. Moramo se, stoga, upitati za usud kulture u kojoj će se, eventualno, sve predstavljati a ne neposredno doživljavati.

Šta nudi ekspanzija komunikacione tehnologije? Kablovska televizija razbila je ritual dnevne sobe i predstavu o porodici okupljenoj pred ekr

nom. Velika ponuda programa raznih žanrova ponovo individualizira pripadnike porodice kao publiku. Video-kaseta i video-disk obećavaju potpuno »privatnu televiziju, kao što je muzička kaseta i gramofonski disk ponudili privatni radio i privatni izbor muzike. Drugim rečima, parola je: Ljudi, pravite sopstvenu zalužnu medijsku kulturu (i, kao što rekonsmo na početku, no site je u džepu svugde sa sobom)!

Štampa već može da poruči opelo. Japanci su u Osaki bili ponudili »kućni televizor« kao zamenu za novine. Nova tehnologija sada osvaja mašine za faksimiliranje televizijskih informacija tipa štampe. »Ceefax«, »Oracle«, »Antiope« su nazivi TV-servisa kao zamene za štampu u V. Britaniji i Francuskoj. Isto se radi u SAD, Kanadi, Japanu, SR Nemačkoj... Svojim dekoderom birete »sadržaj« vesti složen kao u klasičnoj štampi. Za »elektronske novine« nije potrebno ni odsetati do najbližeg kioska.

Oko Zemlje već kruži preko 200 komunikacionih satelita, a do pre dve decenije bili su potpuno nepoznati. Zemaljski resurs frekvencija je ispunjen, ali otvoren je kosmički. Za upotrebu komunikacionih satelita vezuju se najraznovrsnije mogućnosti – razvoj videofona, na primer. Mali pronalazak, ali posledice, kao u slučaju telefona, mogu biti ogromne. Videofon se tako najavljuje kao sredstvo video-konferencija, sredstvo kupovine, zamena za posetu. Očito, putovanje nije više nužno, ali se tako i čar putovanja ostrakira. Obavite poslovni razgovor »u četiri (ili više) oka«, »posetite« rodbinu, izvršite poružbinu robe uz pomoć videofona. Sjajno! Stalno budite kod kuće!

Specijalizovana satelitska televizija takođe preporučuje da sedite kod kuće.⁹ Šta će škola? Na dvosmernom TV-monitoru može se »pohadati« škola praćenjem nastave iz kabinta bez daka. Svi vide učitelja, on vidi sve dake, pita i sluša odgovore. Šta će posao? Sedite kod kuće. Ako se fizički napor prenesu na robotizovane strojeve, čoveku ostaje samo funkcija kontrole nad porizvodnim procesom. Svoju komandnu tablu on će moći da vidi i na svom monitoru, a komandu da izda od kuće. Sateliti će prenositi kompjuterske podatke i poštu. Nema više potrebe da se mučite sastavljajući pismo »zum drčke schôna«, kako je govorio Gete.¹⁰ Kodirajte na svom terminalu tekst, a satelitska pošta će se pobrinuti da se to odmah otkuca i u stanu primaoca. Zbogom filateliji! Čak, ako se slučajno odlučite da otputujete ili se udaljite od kuće, dovoljno je da imate indikator poput ručnog časovnika i da njegovi signali pokazuju vašoj porodici da ste dobro i zdravo i dokle ste se udaljili. Ukratko, kao što je iskaz: da je čovek biće koje gleda televiziju – najbliži univerzalnoj istini, tako se on može pretvoriti u iskaz: da je čovek biće koje će sve »videti« i sve »znati« ne mrdajući iz sopstvenog centra sveta, iz svog staništa.

Ovako skiciran razvoj komunikacione tehnologije vrlo je verovatan, Njen dosadašnji evolucijski put već izaziva reakcije koje se negativno vrednuju po kulturu. Mislimo na lamente nad »poplavom informacija«, informacijskim zagadenjem, ili nad »narkotizirajućim disfunkcijom« Lazarsfelda i Mertona.¹¹ Drugim rečima, već se uviđa da postojeća komunikaciona tehnologija porobljava tvorcu kulture, i nje. Ono što je kao dosta sigurno utvrđeno glasi: »As each new medium has developed, existing media have declined in use or adopted to more specialized functions, but the overall tendency seems to have been for a steady increase until the present, in the amount of time actually devoted to attending to mass communications.« Ukratko, svaki novi masovni medij nije uništil prethodni, ali je zahtevao sve više vremena i pažnje za sebe. Visoko industrijalizovane zemlje već imaju situaciju da trećina konvencionalne veličine – dana od 24 časa – može biti »prugutana« televizijom. Nova komunikaciona tehnologija, čije smo vesnike opisali, obećava nove pobeđe nad prostorom i vremenom. Ali, na žalost, vreme je za čoveka neobnovljivo. Svaki nov pobednik iz domena komunikacione tehnologije pružao je dokaze moći i »potičenjenosti« prema čoveku – vlasniku. Ali, on mu istovremeno oduzima nov komad ljudskog i društvenog vremena, one prirodne dimenzije koju najnemilosrdnije rasipa, a zatim, na koncu, najmilosrđije žali! Nova komunikaciona tehnologija donosi još više onoga što će se imati, no nas prvenstveno interesuje kako će se bivstvovati.

Iz rečenog se da naslutiti da nam može zapretiti fizička imobilizacija u elektriziranom staništu – dakle, u »mrtoj vojne tački«, u odnosu na gibanje života okolo nas. Nova komunikaciona tehnologija može da umnoži kontakte s ostalim pojedinцима i grupama, s »drugima« ili sa »mi«, ali po cenu da se nade u središtu kao međučlan. U izvesnom smislu, to je parados. Biće više »posredovanih kontakata« ali se nazire dekadencija ljudskog kontakta. Biće više »uspostavljenih veza«, a sve manje direktnih, neposrednih, taktilnih odnosa između živućih i tu negde prisutnih ljudskih bića. Fundamentalno postaje prveravanje nekih temeljnih postavki. Hajdeger je tehniku razumeo kao sredstvo kulture. Nova komunikaciona tehnika može obrnuti njegovu bazičnu misao. Freud je ustvrdio da kultura u celosti ima za cilj da uređuje odnose između ljudi. Nova komunikaciona tehnika i bukvalemo će »uređivati« veze između ljudi. Time i ona postaje konstituenta jedne nove kulture, ili njen surrogat. Na sreću, jedna stara misao Indije kaže nam da nije sve tako bezuslovno. Jer, čovek može postati ono u šta se duhovno zadubi! Ali, za to treba imati vreme, baš ono što će najbrže gutati nova komunikaciona tehnologija. Ako već u prisustvu njene date, osvojene tehnologije, osiromašuje naš govor, ako zaboravljamo kako se lepo i jasno, pa ako hoćemo i kulturno pismeno obratimo drugome, pored gubljenja govora i pisma (uz surrogate kao što su »govor tela«, moda, itd.) – kako je bilo moguće prorokovati povratak tribalnoj zajednici i njenom idealizmu? Ili, možda je prorokstvo trebalo uputiti još dalje – u predistoriju čoveka?

Naravno, naše govorjenje u ovom radu okrenuto je onome što još nije istorija niti svakodnevница. Razmatramo moguće promene u prirodnoj sredini čoveka. Poznato je, uz društvenu i prirodnu sredinu determiniše poнаšanje čoveka, a nju, pak, čini celokupna tehnika koju on koristi. Iz te celine, dakle, iz prirodne sredine, segment komunikacione tehnike vidimo kao jednu od futurističkih determinanti kulture. Rečeno na samom početku kao varijantu komunikacionog potopa. Koliko je ovaj pesimizam dobro zasnovan na smelim prognozama?

Videli smo da ono što komunikaciona tehnologija nudi u prestojećoj revoluciji, može da kao promena u prirodnoj sredini izazove potrebu u kulturi. Kada kažemo kulturni potres, mislimo na sve aspekte kulture, dakle na njen najširi pojam. Preambiciozno bi bilo sada tragati za svim, ali evo barem nekih.

Pogledajmo viziju fabrike bez ljudi. Ako se omogući posredna kontrola u procesu rada, nestaje jasna granica između radnog i slobodnog vremena. Vreme rada više nije zgušnuto i zatvoreno u krugu fabrike. Radno vreme, u stvari, ulazi u kuću u kojoj se živi, i rastvara se s drugim aktivnostima uz rad, u stvari, uz elektronski nadzor nad procesom proizvodnje na daljinu. Pitanje je sada da li na taj način čovek konačno prestaje da bude privezak mašinerije, ili je za nju još čvršće privezan, doduše, na suptilniji način. »Ako se problem ne može rešiti na takav tehnički način, onda mora biti da to nije pravi problem. To je onda samo iluzija... izmišljotina rođena iz neke regresivne kulturne tendencije.«¹²

»Škola bez učionica« može biti efikasnija, može očiglednije i brže ostvarivati obrazovne efekte. Ali, za kulturu je kasnije bitno i šta se događa s njenim budućim tvorcem, s detetom. Video-terminal ne može zameniti njegovo druženje s grupom vršnjaka, koje je Risman video kao bitne za modernog pojedinca »usmerenog drugima«.¹³ Kakve posledice može da ima odsutnost grupe na psihičku strukturu nove ličnosti? Ne verujemo da komunikaciona tehnologija može da ostane »čista« u tom pogledu. Dovoljno je razmotriti sudbinu igre kao vrhunce grupne aktivnosti i njenog surrogata, takozvane igre u kojoj je partner programirani elektronski aparat (TV-igre).

Da li je u budućim uslovima moguće kulturom sankcionisano ponašanje odraslih, i kako će se uređivati odnosi između ljudi? Recimo, kakav je mogući usud moral? Ono što smo na području komunikacione tehnike videli, dovodi u vezu dve pojave o kojima je reč. Migracije, promene prebivališta, novine, filmovi, radio, obrazovanje – sve to je delovalo u pravcu ovajdavanja pojedinaca od uobičajenih moralnih osnova i odgurnulo ih je u jedan novi, širi svet – započea Herbert Blamer.¹⁴ Međutim, u osnovi moral je činjenje, akt prema drugima i sebi. »Priroda čoveka se zove Zen. Zen je ljudskost i ujedno moralnost. Ovaj ideogram označava čoveka i »dva«, to jest: biti čovek znači biti u komunikaciji.«¹⁵ Ako nova komunikaciona tehnologija fizički izoluje i immobilizira pojedinca u staništu, pitanje je – da li je moral moguć? Koliko će prostora ostati za dodirivanje jedinke s drugim ljudima bez posrednika, da bi se ono moglo procenjivati kao činjenje izvan moralnih normi ili po njima, i da bi se mogle stvarati nove norme? Da li će individualni i porodični morali biti jedini ostatak tog celovitijeg aspekta kulture? Nova komunikaciona tehnologija nudi »veze« pojedinaca u kanalima bez svedoka, posredno, dakle i bez onih drugih pojedinaca ili kolektiviteta koji su spontano kreirali moral.

Ako je povodom moral ugroženo ljudsko činjenje, ugrožena je još jedna sfera kulture kojoj je u biti mišljenje. Otvaramo pitanje: da li je u uslovima eventualnog komunikacionog potopa moguća i religija? Bez direktnih kontakata ljudi nema potvrde religije kroz iskušenje, a nema ni religiozne potvrde čoveka kroz providjenje. Crkva je svoj uticaj temeljila, pored straha, tajne i nade, delom i na ritualu, grupnom ponašanju i raspolaženju u hramu – dakle, na stecištu pravovernih, odvojenom od ostalih. Već ulazak u večinu religioznih hramova provocira skrušenost čoveka u tako divovskoj gradinvi.¹⁶ Ali, umesto da ljudi i dalje idu ka bogu, njihovi pastiri posredno »polaze« ka vernicima. Već to što čine uz pomoć komunikacione tehnike, danas izaziva teološku dilemu. »Did anyone point out that there is no such thing as a Radio Church, that theologically it is a contradiction in terms? In our rush to support modern man's spirituality in the style to which he had become accustomed, we had forgotten the one thing necessary for worship – total presence.«¹⁷ Ako su teolozi zabrinuti za sudbinu religije u uslovima isparavanja potpune prisutnosti već danas, verovatno je da moguće totalno odustvuo totalne prisutnosti ljudi sutra mora da izazove isto toliku brigu o sudbini kulture uopšte.

Umetnost ne smatramo predstavljanjem stvarnosti. Dominantan pristup umetničkom delu danas mu priznaje autonomiju u odnosu na realnost, priznaje da nakon umetničkog čina delo postaje sastavni činilac realnosti, i da je tek u tom kontekstu menja, manje ili više. Prema tome, umetnik nije puki predstavljač realnosti, ali to nas ne oslobađa obaveze da promislimo njegovu moguću poziciju u uslovima komunikacionog potopa. Jedan pravac razmišljanja mogao bi biti optimistički. Budući da će se umnožavati distribucijski kanali, biće više prostora i, eventualno, potreba za umetničkim delima. Umetnici bi mogli da dožive da poziv institucija i spontanih afiniteta nadraste njihove ukupne kreativne mogućnosti. Jer, biće potrebno stvarati za nebrojeno više kreativnih i distributivnih centara, za učevaranu publiku ili tržiste, dakle u pravcu koji je označila masovna kultura već danas – u pravcu dalje demokratizacije umetnosti. Ali, rečeno sadrži i naše implicitno opredeljenje za to da o umetničkom činu govorimo takođe kao o komunikaciji, a ne kao o immanentnoj i autonomnoj potrebi stvaraoca. Taj aspekt ne potahrnuje optimizam. Jer, ne sme se zaboraviti da pored svega uvećavanja, umnožavanja distributivnih i kreativnih kanala, takozvane demokratizacije umetnosti i kulture, itd., čovek svoje objektivno mu pripadajuće vreme, pa makar sve više i slobodnije vreme, ne može rastegnuti. Nove umetničke tvorevine i činovi moraju da se udome u datu okviru vremena i pažnje, koji se postepeno popunjavaju. Dakle, pitanje je da li će nova umetnička dela imati šansu za komunikaciju u konkurenčiji s već datim. Da li će nova tvorevina preživeti konkurenčiju već osvojenih i kolekcioniranih umetničkih tvorevin, koje će na privatnim mašinama za reprodukciju posedovati čovek sutrašnjice (biblioteke, diskoteke, videoteke, kinoteke itd.)? Pitanje je da li će umetnički čin moći da pruži pažnju čoveka koji će je usmeravati u pravcu svojih individualnih pokušaja da odabira (kolekcionira), uređuje, kombinuje i stvara sopstvenu »umetnost«. U jednom smislu, šta će biti usud umetnosti, ako ogromni broj ljudi zadobije mogućnost da bude egoističan umetnik u smislu kakav je konceptualni pristup ovoj sferi kulture već danas?

Na kraju traganja za odgovorima do kojih je snagom sociološke imaginacije u stanju da dopre ovaj autor, čini mu se kao dovoljno jasno samo

jedno. Izražava svoje neslaganje s vizijom surašnje kulture kao integralne i homogenizovane. Takođe, nije dovoljno reći da ona neće ići u pravcu amalgamiranja, niti da će se dalje parcijalizovati, kao što je to uočeno u bliskom prošlom periodu, u kojem je vladala »civilizacija pisma«. Čini nam se da će parcijalizacija, a zatim tendencija pluriplazovanja kultura biti još više podstaknute promenama koje će u društvenoj i prirodnodjelnoj sredini čoveka izazvati dalji razvitak komunikacione tehnologije. Otuda, ono što je za autora najsmelija prognoza, neka bude vizija buduće kulture kao gigantskog supermozaika. U njoj, u tom univerzalnom mozaiku krije se šansa da mnogo više ljudskih bića artifikuje, samorealizuje svoje potencijale, da stvara neke vidove sopstvene kulture i tako priloži kameničić njenom totalitetu kao supermozačkoj celini. Pesimizam, namerno izabran i izražen u ovom razmatranju, proističe iz, čini nam se, realno opasnosti da komunikacioni potop (u smislu poplave pomagala) liši čoveka neposrednog ljudskog kontakta i totalne, ne-patvorenne prisustnosti drugih. On proističe, takođe, iz uverenja autora da jedino u direktnoj, humanoj komunikaciji čovek nadilazi sva svoja parcijalna određenja kao homo sapiens, homo faber, homo ludens, homo symbolicum itd., i tako biva celovit i svoj.

Poslednje pitanje je: da li je takav pesimizam (ocito umeren) opravдан, da li je samo ličan? Ako dobro osmotrimo bivstvo čoveka danas, čini nam se da on nije ni ličan niti neopravdan. Ipak se određena zebnja već stvorila. Ka njenim korenima negde u budućnosti moguća su dva puta, dva načina izbavljenja od straha.

Jedan je izlaz u rezignaciji, u traganju za drugim čovekom izvan kruga već stvorene i date industrijske civilizacije, u putu na istok ka prošlosti koja se još tu i tamo održala na planeti. Idući tada, ne dospeva se dalje od novog paradijasa. Jer, »... veliki broj nepismenih, onih koji nisu podvrgnuti fizičkoj primudi i raseljavanju, jasno je zaključio da je njihovo nekad na izgled dator kulturi nešto nedostajalo: oni su pošli, pojedinačno ili u grupama, da se pridruže Velikoj paradi – često susrećući mnoge razočarane zapadnjake kako idu suprotnim pravcem. Da ponovimo: najznačajnija strast koja je ostala u ovom svetu nije strast prema nekim određenim običajima, kulturnima i verovanjima, već prema izvesnim dostignućima – tehnologiji i organizaciji Zapada – čija je neposredna posledica raspadanje svih određenih običaja, kultura i verovanja.«¹⁹ No, i ovakav je put duboko »za čoveka«. »Nikakve pojedinačne reforme ili manja prilagodavanja onoga što napuštaju ne bi ih mogli navesti na povratak.«²⁰

Drugi mogući put vodi unapred, ka čoveku surašnjicu. On zahteva da zbog istih razloga ne podlegnemo razočaranju i debarasiranju straha samo putem korenite izmene individualnih uslova egzistencije, koju valja spasti pred žrvnjem tehnologije. Ovo opredeljenje zahteva da se omdah sada, snagom individualnih angažmana i snagom društvenih odluka, licem okrenemo ne rezignaciji već akciji. U prvoj instanci, potrebno je dobro proceniti u kojem pravcu zaista ide i treba da ide dalji razvitak komunikacione tehnologije. U drugoj instanci, valja i promisliti šta je od atraktivnih slugu potrebno čoveku i do koje mere.

Ako ono što se da naslutiti, i što smo opisivali kao budućnost te tehnologije koja je već počela, realno preti komunikacionim potopom, to još ne treba da zaustavi druge korake u akciji, u odlukama. Upozorenje vesnicima komunikacionog potopa, moramo, kao biblijski Noje, delati a ne čekati. Možemo usmeriti akciju u pravcu očuvanja i odabiranja osnovnih vrednosti date kulture, koje mogu poslužiti kao temelji za novu. Ukratko, treba poreći ciklizam kulture. Takođe, moramo usmeriti akciju ka očuvanju tipične i samo ljudske sposobnosti da uvek iznova, u interakciji s drugim ljudima i novom prirodom i društvenom sredinom, stvari sebi primerenu i sebe doстојnu kulturu. To su tekovine koje, poput Nojeveg mora, sadržavati i »starozavetni kovčeg« kulture već danas. Uputno je imati na umu legendu po kojoj je čovek preživeo mitski potop u nekoj neodređenoj prošlosti, i omdah delati tako da preživi i komunikacioni potop u mogućoj, bliskoj budućnosti.

NAPOMENE:

- 1 Maršal Makulan: »Poznavanje opština – čovekovih produžetaka«, Prosveta, Beograd 1971.
- 2 Suzana Langer: »Filozofija u novom ključu«, »Prosveta«, Beograd 1967.
- 3 »Klašičan izraz za ovaj problem nalazi se u Toniesovom razlikovanju dva »idealno tipa« društvene organizacije – zajednice (Gemeinschaft), na bazi usvojenih tradicija i verovanja koji povezuju ljude na njihovom lokalitetu, i društva koje se pojavljuje (Gesellschaft), u kojem su ljudi odvojeni od svojih rednih lokaliteta i gde su ugovorni i tržišni odnosi zamena za veze ranjene zasnovane na srodstvu, ličnoj odanosti i deljenju istih vrednosti. – Denis Mek Kvej: »Uvod u sociologiju masovnih komunikacija«, »Glas«, Beograd 1976, str. 30.
- 4 Dejvid Risan: »Usamljeni gomila«, »Nolit«, Beograd 1965.
- 5 Marchali Mc Luhan: »Counter Blast«, Harcourt, Brace and World Inc, New York 1969.
- 6 Izraz koji za sredstva posredovanja u ljudskoj komunikaciji upotrebljava Edvard Sapir: »Ogledi iz kulturne antropologije«, BIGZ, Beograd 1974.
- 7 »Sa stanovišta antropologa, kultura znači čovečanstvo, jer se čak i najelementarniji preduslovi ljudskog postojanja, kao što su upotreba vatre, alata, pa i samog jezika, moraju smatrati početima kulture.« – Geza Rohajem: »Nastanak i funkcija kulture«, BIGZ, Beograd 1976, str. 25.
- 8 Vidi: I. Bekey: »Comparative economics of very high capacity communications satellites for electronic mail transmission, educational TV distribution, and mass personal communications«, The Aerospace Corporation, El Segundo, California, paper 78-A-35, IAAF, Dubrovnik, Kongres 1978.
- 9 Jirgen Habermas: »Javno mnjenje«, »Kultura«, Beograd 1969.
- 10 Paul Lazarsfeld and Robert Merton: »Mass Communication, Popular Taste and Organized Social Action« u knjizi Rosenberg and White (eds): »Mass Culture – the Popular Arts in America«, Free Press of Glencoe, Illinois 1957.
- 11 Denis Mc Quail: »Towards a Sociology of Mass Communication«, Collier-Macmillan, London 1969, str. 3.
- 12 »Stoga nas može umiriti tek tvrdjenje da je proces kulture ljudskog roda ona modifikacija životnog procesa kroz koju taj proces prolazi pod uticajem zadatka koji je postavio Eros a podstaknula Ananke – realna nužda; a taj zadatak je ujedinjenje pojedinaca u zajednicu ljudi uzajamno libidinozno povezanih.« – Sigmund Freud: »Iz kulture i umetnosti«, Matica srpska, Novi Sad 1969, str. 351.
- 13 Theodore Roszak: »Kontruktura«, »Naprijed«, Zagreb 1978, str. 19.
- 14 Dejvid Risan, op.citat.
- 15 Herbert Blumer: »The Mass, Public and Public Opinion«.
- 16 Karl Jaspers: »Sokrat, Buda, Konfucije, Isus«, »Zodijak«, Beograd 1980, str. 178.
- 17 »U hrišćanskoj Evropi, Crkva je svakog dana (a u nekim verskim redovima čak i svakog časa) obara lude na kolena, da bi potvrdili, ako ne i predano razmotrili, svoje slaganje s konačnim pojmovima.« – Suzana Langer, op.citat, str. 397.
- 18 Virginia Stern Owens: »The Total Image or selling Jesus in the Modern Age«, citirano prema: WACC «Action», London, No. 65, 198.
- 19 Dejvid Risan, op. citat, str. 43.
- 20 Theodore Roszak, op. citat, str. 45.

novi malograđanski slojevi i problem njihovog odrjeđenja

milenko a. perović

Socijalno-klasna slika suvremenog društva formira se na bazi čitavog niza ključnih promjena koje su se dešavale u građanskom načinu proizvodnje i odnosima proizvodnje od Marksog vremena do danas. Sve te promjene direktno su se odražavale na unutrašnje prerasporede društvenih stratifikacija, odrjeđena socijalno-ekonomска promjerenja društvenih slojeva i klasa, nastajanje jednih i odumiranje drugih socijalnih slojeva. Gigantski razvoj nauke i tehnike, promjene u organizaciji ekonomije, brz ekonomski razvoj i stupanje na historijsku pozornicu monopolističkog i državnog kapitalizma, izmjenili su osnovnu sliku klasne strukture društva, koja je bila uspostavljena na razini liberalnog kapitalizma kao njegova socijalno-klasna implikacija. Doduše, osnovna shema klasnih odnosa time nije prevaziđena, naprosto zato jer je riječ o istom načinu i istim odnosima proizvodnje koji u socijalno-klasnoj sferi ne mogu proizvoditi ništa što je bitno drugačije od njih samih (čak ni kada proizvode svoju suprotnost), što bi bilo neprimjerno njihovoj biti. Osnovna polarizacija građanskog načina proizvodnje, polarizacija rada i kapitala, ostaje očuvana, dakle, do onog historijskog momenta kada se taj način proizvodnje transcendiru, kao što se očuvava bitni odnos socijalno-klasnih nosilaca ove polarizacije, njenih klasnih personifikacija. Bez obzira na duboke strukturne promjene koje su posljedica zakonitosti i tendencija razvoja građanskog načina proizvodnje, proletarijat u biti i dalje ostaje proletarijat, kao što i buržoazija ostaje buržoazija. Ono što se bitno mijenja u svakom historijskom trenutku su konkretnе historijske forme koje ova osnovna društvena polarizacija uspostavlja, koje šarenim svojih pojavljivanja stvaraju privid bitnih promjena same polarizacije.

Prebrze teorijske generalizacije, zasnovane na ovakvim prividima bitnih promjena, čiji smo savremenici i kod teoretičara marksističke i nemarksističke orientacije, koliko bivaju nemilosrdno odbacivane empirijskim eksponicijama primarnih društvenih zakonitosti, toliko pokazuju svu težinu njihova teorijskog razumijevanja. Dok se, na jednoj strani, teorija tvrdokorno drži klasičnih shema socijalno-klasne stratifikacije i polarizacije društva, primjereno ranijim razvojnim fazama kapitalizma, slijepa za sve bitne promjene koje su se u međuvremenu odigrale u biti kapitalizma, dotle, na drugoj strani, svaki contingent trenutnih promjena, trenutnog stanja i rasporeda snaga, efemernih pojavljivanja bitnih zakonitosti, proglašava se za zakonitost samu, za njenu bitnu tendenciju, a konkretnu historijsku formu primarnih zakonitosti razvoja društva za generalnu tendenciju tog razvoja. Zajednička karakteristika ova ovakva teorijska pristupa, dogmatičnog tradicionalizma i »efemerizma«, u tome je što vode nerazumijevanju konkretnuma, bilo da ono bitno-novo u realitetu zanemaruju, bilo da precjenjuju njegovo empirijsko važenje.

U jednom slučaju teorijska inercija ne dozvoljava da bitno-novo narušava postojeće teorijske sheme, pa se u ime očuvanja klasičnih shema ono ili odbacuje, ili zanemaruje, ili se, pak, nasilno podvodi pod te sheme kao oblik njihovih mehaničkih bogaćenja. Rezultat ovakvog dogmatičkog tradicionalizma, na primjeru konkretnog problema, je razumijevanje i tumačenje suvremenog doba na osnovu preslikanih shema prijehodnih vijekova, pri čemu se u njega penetriraju relativno prevaziđena stratifikacija i dinamika socijalno-klasnih kretanja i odnosa. Ako se ima u vidu naglašeni porast novih socijalno-klasnih skupina u društву, koje se već ubičajeno nazivaju novim srednjim slojevima, onda su teškoće tradicionalističkog pristupa kojim se ovi slojevi nastoje razumijevati i situirati u suvremenu društveni kontekst, veoma naglašene. Problem identifikacije ovih slojeva zahtijeva odrđene revizije kriterija njihovog formiranja i djelovanja, kao i kriterije za njihovo razumijevanje. Sama privatna svojina koja je bila okosnica ekonomije, socijalne stratifikacije i ideologije tradicionalnih srednjih slojeva, u novim srednjim slojevima postaje marginalni faktor konstitucije njihovog ekonomskog, socijalnog, kulturnog i ideološkog profila. Ukoliko tradicionalistički pristup i dalje insistira na faktoru privatne svojine kao presudnom, onda će njegov rezultat takođe biti marginalan. Naime, u okviru cjeline postojećih srednjih slojeva mogu se još uvijek pronaći marginalni relikti tradicionalnih srednjih slojeva, kao fosilni ostaci liberalnog kapitalizma ili novi oblici egzistencije sitnog vlasništva. I u jednom i u drugom slučaju radi se o kvantitativno i kvalitativno zanemraljivim socijalno-klasnim skupinama na rubu građanskog načina proizvodnje i objektivnog rasporeda snaga u društву. U tom smislu, ovom pristupu izmiče objektivno razumijevanje cjeline novih srednjih slojeva, kao što izmiče i bit promjena u građanskom načinu proizvodnje, koje su uslovile njihovu pojavu. Političke i ideološke implikacije ovog zanemarivanja svakako su jasne.

Kad je u pitanju »efemerički« pristup, onda je oper riječ o teorijskoj krajnosti, ali s drugačijim predznakom. Teorija koja »žuri« u razumijevanju empirijskog realiteta koliko pokazuje analitičku spremnost odnošenja i registrovanje svake promjene u realitetu, toliko stoji pred opasnošću da svoju revnost »plati« pogrešnim rezultatom. Njоj će se često svaka promjena činiti revolucionarnom da te mjeru da zahtijeva napuštanje važeće slike cjeline odnosa i uspostavljanja nove, u kojoj će konkretni faktori promjene biti konstituisani kao primarno determinant. Konkretno, nastajanje i javljanje novih srednjih slojeva, teoretičari s ovim pristupom označavaju kao